

SPATIAL ANALYSIS OF THE LATE PALAEOOLITH SITE

PELEDELSKOE-1 (BASIN OF THE SEVERSKY DONETS RIVER)

The results of three-level spatial analysis of materials from the Peredelskoe-1 site of the Late Palaeolithic age (the basin of the Seversky Donets river), which belongs to the territorial Rogalik-Peredelskaya group consisting of 22 geologically synchronous sites, are described. The microplanigraphy of separate parts of the site allows one to separate the accumulations of flinty articles with the arched and round shapes around two reconstructed places of camp-fire. Two of them were formed as a result of the purposeful splitting of flints, the third one was the place of works connected with the use of scrapers. The numerous remontage bonds between separate accumulations of the site testify to that they form at least one economic and life complex.

The geographic allocation of the site on the bank of an ancient gully, which crosses the high plateau near the sources of water, fuel, and flint and the small number of locations-satellites around it allow us to draw conclusion about the central place of this basic site in the life-support system of the population of the Late Palaeolithic age in the «home-range», which is defined by the boundaries of the Rogalik-Peredelsky district.

С.В. Конча

КОНЦЕПЦІЯ «СТЕПОВИХ ІНВАЗІЙ» М. ГІМБУТАС. СПРОБА КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Починаючи з 60-х років ХХ ст. гіпотеза походження індоєвропейців із степів Східної Європи пов'язується з ім'ям відомої американської дослідниці Марії Гімбутас. Проте конкретні культуро- та етногенетичні побудови дослідниці досі не дістали задовільного висвітлення у вітчизняній літературі. Статтю присвячено аналізу деяких ключових положень концепції М. Гімбутас з урахуванням новітніх даних і поглядів провідних дослідників.

Степова версія походження індоєвропейців (далі ІЄ) вже під час свого виникнення (70-ті роки ХІХ ст.) поділилася на два варіанти. Перший, запропонований Т. Бенфеєм і розвинутий О. Шрадером, відносив прабатьківщину ІЄ до Надчорномор'я, другий, висунутий К. П'єтреманом, — до азійських зауральських степів. Останню думку було підтримано і розвинуто істориками Е. Вале і В. Копперсом, мовознавцями В. Бранденштейном і Г. Гюнтертом, до неї схвально відносився Е. Бенвеніст та інші дослідники, однак бодай непрямі підтвердження цієї думки в археологічному матеріалі були відсутні. Аргументами її прибічників були вказання на скотарський рухливий спосіб життя ІЄ, володіння свійським конем, пов'язані з цим особливості суспільного ладу, світогляду і т. д.

Констатація цих рис спонукала до проведення аналогій з історично засвідченими міграціями скотарських народів з Центральної Азії на захід (до Центральної Європи) і південь (до Ірану та Індії). Ці міркування зайняли не останнє місце і в побудовах М. Гімбутас, яка здебільшого використовувала реальні археологічні матеріали Надчорномор'я та Балкано-Карпаття, однак первинне етнічне ядро ІЄ вважала за необхідне шукати в азійських (зауральських) степах. Безпосередньою підставою для переконання М. Гімбутас у слушності степової версії послуговували дані розкопок на Балканах, де між шарами, що належали неоенеолітичним культурам найдавніших балканських землеробів, і матеріалами епохи бронзи — раннього заліза, які пов'язувалися з історичними індоєвропейськомовними групами, залягали

шари, що містили безсумнівні свідчення кризи і деструкції ранніх землеробських культур і водночас були насичені елементами, що мали яскраві паралелі в східних, надчорноморсько-каспійських, степах¹.

Вже перші, опубліковані в 50—60-х роках ХХ ст. праці дослідниці, в яких йшлося про степове походження ІЄ, отримали значну підтримку і склали вагомий альтернативу популярній в ці роки балканській версії. Однак цілісної, виваженої концепції дослідниці не створила, в її праці містилася низка недоліків, на які вказували опоненти. По-перше, матеріали, що наводила М. Гімбутас, обмежувалися балкансько-надчорноморським ареалом і не вповні з'ясовували ані місце зародження індоєвропейської (і.-є.) спільноти, ані конкретні шляхи поширення носіїв більшості і.-є. мов. По-друге, датування згаданих матеріалів не сягало глибше III тис. до н. е., тоді як після розшифрування лінійного письма В стало зрозумілим, що розпад і.-є. мовної єдності відбувся значно раніше за III тис. до н. е.².

Подальшій розробці і вдосконаленню «степової» концепції значною мірою сприяли археологічні дослідження 60—70-х років ХХ ст. на території степової України³. Вони дали змогу прояснити багато питань розвитку степових племен неолітичної та мідної доби та етнокультурних відносин у районах можливого формування рухливих індоєвропейськомовних груп. Вдосконалення методу датування пам'яток за методом С¹⁴ дозволило переоцінити раніше прийняті дати у бік їх значного подавлення⁴.

Всі ці нові дані сприяли значно кращому узгодженню основних положень «степової» гіпотези М. Гімбутас з висновками лінгвістів і можливості дати повнішу і розгорнуту картину індоєвропейзації з центром у степовій зоні. Основні положення оновленої концепції було викладено в статтях 1977 і 1980 рр.⁵, матеріали та висновки яких і є об'єктом подальшого розгляду.

Найважливішою археологічною ознакою ІЄ М. Гімбутас вважає курганні насипи над похованнями, які в історичні та передісторичні часи були найважливішою ознакою саме степового поховального ритуалу. Поява курганів в Європі репрезентує, на думку дослідниці, появу тут і.-є. населення. Термін «курганізація» М. Гімбутас нерідко використовує як синонімічний терміну «індоєвропейзація», а степові культури V—III тис. до н. е. об'єднує поняттям «курганна культура». Останню поділено на чотири етапи. До першого етапу віднесена культура Середній Стіг раннього періоду⁶. Початок середньостогівської культури датується 4400 р. до н. е.⁷, і кургани в її ранньому періоді невідомі. Разом з тим дослідниці вважає можливим відносити початок «курганної» культури загалом до 5000 р. до н. е., факт же відсутності в степах курганних насипів, давніших від 4000 р. до н. е., вона пояснює зруйнованістю найдавніших курганів⁸.

Другий етап курганної культури відповідає пізньому періоду середньостогівської культури, під час якого виникають перші, безсумнівні, курганні насипи. Третій етап (від 3500 р. до н. е.) представлений, зокрема, пам'ятками типу Нижня Михайлівка I, Усагово, Фолтешті, до четвертого віднесені пам'ятки ямної культурної спільноти «класичного» та пізнього періодів (III тис. до н. е.).

Степові «курганні» матеріали (до(класично-)ямного) періоду (V—IV тис. до н. е.) дослідниці об'єднує також поняттям «давньоямна (Early Jamna) культура», включаючи сюди і середньостогівські пам'ятки⁹.

Місцем зародження «давньоямної» культури (= ранньої «курганної» = ІЄС) М. Гімбутас вважає волзько-уральські степи, а час її зародження датує орієнтовно 5000 р. до н. е. (без будь-яких посилань на археологічні матеріали)¹⁰.

Вторгнення індоєвропейців до Центральної і Західної Європи складалося з трьох хвиль (4400—4300, 3400—3200, 3000—2900 рр. до н. е.) і здійснювалося переважно долиною Дунаю (лише друга хвиля охопила також терени північніше Карпат).

Першу хвилю репрезентують, зокрема, знахідки в матеріалах культур Трипілля — Кукутені та Гумельниці кераміки, характерної для дніпровсько-волзьких степових пам'яток (груба, гостродонна, з домішкою черепашки, прикрашена прорізним та гребінцевим орнаментом), але головним чином пам'ятки типу Чонград, Касімче, Суворово в басейні Дунаю¹¹.

Дослідники цих пам'яток вважають їх не одночасними. Поодинокі поховання типу Чонград та Дечія—Мурешулуй вважаються ранніми і дійсно можуть бути датовані в межах третьої чверті V тис. до н. е.¹² Чисельніші пам'ятки і знахідки типу Касімче і Суворово відносять до пізнішого часу й, імовірно, можуть бути датовані кінцем V — початком IV тис. до н. е.¹³.

Нечисельність пам'яток типу Чонград (Чечія — Мурешулуй), а також та обставина, що під час їх появи в Балкано-Карпатському ареалі не спостерігається якихось ознак деструкції серед місцевих культур, приводять багатьох дослідників до думки, що їх поява є наслідком посилення культурних (зокрема торговельних) контактів між землеробами Дунайського басейну та чорноморсько-азовськими скотарями, які опосередковувалися групами рухливих гедлярів¹⁴.

З торговельно-гедлярським характером пам'яток типу Чонград (по суті, єдиних для третьої чверті V тис. безсумнівних пам'яток східного степового населення в Балкано-Карпатському ареалі) погоджується і М. Гімбутас¹⁵, що, проте, ніяк не впливає на загальний висновок про потужну степову інвазію 4400—4300 рр. до н. е. в дунайські землі.

Непрямим свідченням на користь цієї інвазії дослідниця вважає деякі переміщення наддунайських культур другої половини V тис., зокрема просування населення культури Вінча (в Сербії) на захід і північний захід, носіїв культури Лендель (у Західній Угорщині) — на північний захід і північ та ін., а також появу окремих поселень у важкодоступних гірських місцевостях, на річкових островах і т. д. Ці зрушення мали зумовлюватись тиском з боку степовиків¹⁶.

Брак у Дунайському басейні пам'яток другої половини V тис. до н. е., які б, безсумнівно, належали східному степовому населенню, М. Гімбутас пояснює поперше, дуже рухливим характером життя цього населення, по-друге, швидким змішанням його з місцевими мешканцями і засвоєнням рис місцевої культури. Звичайно це мало привести до появи синкретичних культурних утворень. Ними дослідниця вважає культури Чернавода I на нижньому Дунаї, Тисаполгар (Тп) — у північному Надтиссі, накольчастої кераміки (пам'ятки типу Рьоссен, Хюде, Ретц, Нігранський Градок та ін.) — у Центральній Європі північніше верхнього Дунаю¹⁷.

Пам'ятки цих культур відіграють вирішальну роль для констатації «1-ї хвилі курганних вторгнень». Саме намаганням пов'язати з «курганною інвазією» пам'ятки культур накольчастої кераміки і Тисаполгар, деякі з котрих можуть бути датовані 4400—4200 рр. до н. е.¹⁸, зумовлена дата «першої хвилі». Вона виявляється настільки ранньою, що відповідає, як бачимо, початку найдавнішої з реально відомих «курганних» культур — середньостогівській.

Участь у складанні культури Чернавода I степового надчорноморського населення визнається багатьма дослідниками¹⁹, але час її виникнення визначається дещо пізніше, ніж М. Гімбутас датує першу інвазію. Ця культура синхронізується більшістю авторів з періодом Трипілля С, що з урахуванням каліброваних поправок дає $\approx 3750\text{—}3250 (\pm 200)$ рр. до н. е.²⁰

Поширені далі на заході культури Тп та накольчастої кераміки (Fürchenstich Keramik; далі — НК)²¹, навпаки, виникають значно раніше. Остання змінює культуру лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) у наддунайсько-центральноевропейському регіоні вже близько першої чверті V тис. до н. е.²² На певному етапі розвитку в культурі НК виникають укріплені потужними фортифікаційними спорудами поселення, час появи яких М. Гімбутас фактично й ототожнює з початком «курганізації» Центральної Європи²³.

Однак у складі матеріальних залишків того періоду не відмічається помітних змін, які могли б бути пов'язані з впливами з боку степів²⁴, поховальний обряд нічим не нагадує степовий, кургани відсутні²⁵.

Найважливішим доказом зв'язку культури НК зі степовими культурами М. Гімбутас вважає кераміку першої — грубувату (у порівнянні з ЛСК), прикрашену прозирним орнаментом і наколами²⁶. Однак практично всі дослідники розглядають генезу керамічного виробництва культури НК як наслідок синкретизму традицій культур «дунайського кола» (ЛСК) з традиціями ранньонеолітичних і пізньомезолітичних північних культур (типу Ертеболле)²⁷. Участю останніх можна пояснити деякі технологічні та окремі орнаментальні особливості, тоді як форми посуду, провідні орнаментальні мотиви продовжують традиції культури ЛСК та суміжних дунайських культур (Лендель та ін.), що свідчить про тривалість процесів метисації та культурних взаємовпливів у межах центральноєвропейського регіону. Крім усього, виникає «накольчаста» кераміка раніше за 4400—4300 рр. до н. е.

Оскільки елементи матеріального складу культури НК знаходять свої прототипи в пам'ятках попередніх місцевих культур, а такі явища, як поява укріплених поселень, зброї в похованнях, збільшення долі скотарства в економіці, можна поясни-

ти внутрішніми причинами розвитку, припущення про участь в її генезі кількісно значного степового населення нічим не підтверджується²⁸.

Культуру Тп з кінця 60-х років ХХ ст. включають до стратиграфічної колонки культури Полгар як один з її пізніх етапів²⁹. Початок останньої з урахуванням каліброваних поправок може бути віднесений до першої — початку другої чверті V тис. до н. е.³⁰ Ознаками участі степового населення в генезі пам'яток типу Тп М. Гімбутас вважає деякі паралелі в поховальному обряді (ознаки привілейованого соціального положення, наявність зброї і кісток тварин у похованнях), а також більш рухливий у порівнянні із синхронними культурами Балкано-Карпатського ареалу спосіб життя носіїв тисаполгарської культури³¹. Деякі крем'яні і мідні вироби, знайдені в тисаполгарських похованнях, мають виразні паралелі серед матеріалів поховань Дечія і Чонград, які, у свою чергу, аналогічно матеріалам новоданилівського типу на півдні України³².

Однак найбільш масовий (і найбільш визначальний для встановлення генетичних зв'язків культур неоліту — палеометалу) матеріал — кераміка — чітко відрізняється від керамічного виробництва степових культур, натомість кераміка тисаполгарських пам'яток формами, технологією і орнаментациєю дуже подібна до керамічного матеріалу синхронних «докурганних» («староевропейських») культур³³. М. Гімбутас пояснює це тим, що прийшли в надтиський ареал групи степовиків склалися виключно з озброєних чоловіків, які винищили місцеве чоловіче населення і підкорили собі жінок³⁴ (які зазвичай бувають головними носіями традицій керамічного виробництва).

На користь цієї думки має свідчити начебто й те, що в антропологічному складі культури Тп серед чоловічої статі трапляються представники масивного «протоєвропейського» типу, тоді як жінки (як і більша частина чоловіків) належать майже виключно до середземноморського типу. Останнє вкупі з іншими згаданими особливостями підтверджує, на думку М. Гімбутас, участь значного степового елемента в генезі культури Тп³⁵.

Протоєвропеїдний (палеоевропеїдний, або кроманьоїдний) антропологічний тип, який характеризується, зокрема, масивністю кісток, доліхокранією, є досить значним у складі степового населення V—III тис до н. е.³⁶ Однак цей самий (або дуже подібний) антропологічний тип був характерним в ту епоху і для півночі Центральної Європи³⁷. Якщо враховувати, що близько останньої чверті V тис до н. е. носії деяких північноєвропейських культур проникають на південь, сягаючи долини Дунаю³⁸, не можна виключати, що протоєвропеїдний елемент у культурі Тп був північного походження. Разом з тим, беручи до уваги думку деяких дослідників щодо можливої участі місцевого («палеоевропейського») населення у генезі неолітичних культур Північного Надтисся³⁹, не можна також виключати, що протоєвропеїдний тип місцями зберігся тут ще з мезолітичних часів.

Подібність деяких виробів з кременя та міді між Тп та степовими культурами може бути пояснена торговельно-культурними зв'язками, які, можливо, опосередковувались мандрівними групами, зокрема тими, що лишили пам'ятки типу Дечія, Чаплі, Новоданилівка тощо (див. вище). При цьому прототипи частини цих виробів (особливо із міді), з погляду багатьох дослідників, сягають традицій балкано-карпатського виробництва⁴⁰, і, таким чином, їх наявність у пам'ятках типу Тп не обов'язково свідчить про степові впливи.

Рухливість, збільшення ролі скотарства і як слідство — збільшення соціальної ваги чоловіків, збройні конфлікти і формування прошарку військових вождів могли виникати внаслідок пристосування населення північної частини басейну Тиси до місцевих геоекологічних умов⁴¹, вираженням яких є відкрита безлісна рівнина (угорська *пушта*)⁴², досить подібна до більш просторих степових ділянок на південному сході України. Останнім і можуть бути пояснені певні паралельні риси культурно-історичного розвитку згаданих регіонів.

Все це дозволяє дійти висновку, що ідея про участь у генезі культур НК і Тп численних вихідців з Надчорномор'я ґрунтується на слабких підставах. Практично ніхто з дослідників цих культур не припускав такої можливості⁴³. Така можливість, як вже згадувалося, припускається для культури Чернавода I, але початок цієї культури, вірогідно, пізніший за третю чверть V тис. до н. е. Отже, теза про потужну хвилю степових скотарів, яка стигмулювала, з погляду М. Гімбутас, низку глибоких соціально-культурних перетворень в усій Центральній Європі вже між 4400 і 3500 рр. до н. е. в дійсності не знаходить підтверджень у відомому археологічному матеріалі⁴⁴.

Викладене непрямо підтверджується археологічними даними з надчорноморсько-азовських степів, які дають підстави вважати, що до кінця V — початку IV тис. до н. е. більш-менш численні і глибокі проникнення степового населення в середовище західних культур навряд чи були можливі. Третя чверть V тис. до н. е. — час зародження середньостогівської культури ⁴⁵, час, коли відгінне скотарство в степовій зоні тільки зароджується, знахідки, що свідчать про розвиток конярства ще нечисленні, кургани і поховання знаті майже відсутні, відкриті степові простори ще слабо засвоєні, населення (досить нечисленне) концентрується в долинах річок і здебільшого, вірогідно, продовжує традиційні заняття мисливством і рибальством ⁴⁶.

Поява ранньої середньостогівської кераміки на поселеннях культури Трипілля — Кукутені ⁴⁷ може бути пояснена контактами між населенням двох культур у «прикордонній» смузі: вона не супроводжується іншими матеріалами степового походження і ознаками деструкції в середовищі наддунайських і трипільської (етап В) культур, як намагалася продемонструвати це М. Гімбутас ⁴⁸.

Ще менш підкріплені фактами погляд стосовно того, що праколіскою «курганної» культури були волго-уральські степи і що саме звідси вже в першій половині V тис. почався рух степовиків (= ІС) на захід. Матеріали першої половини V тис., які вказували і на формування в цьому регіоні рухливих конярів, відсутні, а в другій половині V тис. місцеві культури (пам'ятки типу Съезжее, Хвалинськ) розвиваються під впливом західних і південних (надазовських) імпульсів ⁴⁹, і не можна виключати, що носії цих культур приходять на Волгу з (південного) заходу.

Найдавніші (без урахування поодиноких пам'яток типу Дечія), порівняно численні проникнення східного степового населення на нижній Дунай (пам'ятки типу Касімче, Суворово, Утконосівка) можуть бути датовані приблизно першою — початком другої чверті IV тис. до н. е. ⁵⁰. У той час складається і культура Чернавода I.

Розвиток відгінно-скотарської економіки в степовій зоні досяг у той період уже значного рівня (розвинені фази ССК, ранній етап нижньомихайлівської культури, пізні поховання новоданилівського типу), виникають перші кургани, розповсюджуються «багаті» поховання (типу Суворово), що свідчить про поглиблення соціальної диференціації і виділення прошарку військових вождів ⁵¹.

Значне культурне розмаїття степових пам'яток IV тис. до н. е. затруднює встановлення хронологічного співвідношення між різними типами споріднених їм пам'яток на нижньому Дунаї, а подекуди і характеру відмінностей (хронологічного або культурного) між ними ⁵². Можна припускати, що слідом за пам'ятками типу Суворово тут появляються курганні поховання, які в культурно-хронологічному відношенні відповідають як фінальним пам'яткам типу Середній Стіг — Новоданилівка, так і найраннішим пам'яткам ямної і кемі-обинської культур (Чернавода II). Одночасно або дещо пізніше виникають пам'ятки типу Усатово і Фолтешті, які постали внаслідок метисації культурних традицій трипільців і степових племен.

Ці пам'ятки насамперед слугують для постулювання М. Гімбутас другої «курганної хвилі», яка датується 3400—3200 рр. до н. е. ⁵³. Лише наприкінці IV — у першій чверті III тис. до н. е. в басейні Дунаю появляються пам'ятки, тотожні розвинутому («класичному») періоду ямної культури («поховання з вохрою», «третя хвиля», за М. Гімбутас), як найчисленніший і яскравий матеріал, що свідчить про степові проникнення в Балкано-Карпатський регіон епохи міді — бронзи ⁵⁴.

Пам'ятки цієї останньої хвилі виникають західніше «Залізних Воріт» на Дунаї і в басейні Тиси ⁵⁵, тоді як попередні групи степових «інвайдерів» концентруються в основному в районі нижньої течії Дунаю і поблизу північно-західного узбережжя Чорного моря.

Погляд стосовно значної участі степового населення в генезі культур бронзового віку Нижньої Наддунайщини та Північних Балкан — Чернавода I, III, Єзеро, Глина III — Шнекенберг, Бубані-Хум II—III та ін. — приймається багатьма дослідниками ⁵⁶. Втім для культур басейну середнього Дунаю (Баден, Вучедол) такий погляд не є настільки безсумнівним, як намагалася зобразити М. Гімбутас ⁵⁷.

Послідовник М. Гімбутас і провідний прибічник степового походження ІЄ Дж. Меллорі визнає, що р. Тиса є тим кордоном, який обмежує поширення елементів, безсумнівно, степового походження і західніше якого проникнення як степових племен, так і їх вірогідних нащадків на Балканах на сучасному рівні знань прослідкувати не можна ⁵⁸.

Не менш сумнівною є теза М. Гімбутас про степове походження носіїв культури кулястих амфор (північ Центральної Європи), з якою вона пов'язує прихід північних ІЄ⁵⁹. Практично всі дослідники цієї культури визнають її місцеве (центральноевропейське) походження, пов'язуючи її генезу з розвитком традицій окремих груп культурної спільноти ліщастих кубків та їх північніших неолітичних сусідів⁶⁰. Степові впливи прослідковуються, головним чином, у східних — порівняно пізніх — групах цієї культури, які просунувшись на схід, вступили в територіальні контакти з групами «ямних» племен⁶¹.

Взагалі можна зазначити, що культурні впливи з боку степів є цілком вірогідними для культур Баальберг, кулястих амфор і шнурової кераміки. Зокрема, з цими впливами можуть бути пов'язані ідея спорудження курганів, традиція прикрашати відтиском шнуру керамічні вироби та інші риси⁶². Проте водночас технологія виробництва і асортимент виробів з кераміки, каменю, металів, конструктивні особливості спорудження курганів і житлових будівель, поховальні традиції, господарчий устрій цих культур за своїми виитоками не пов'язані з відповідними проявами сучасних їм або більш ранніх степових культур і досить чітко від них відрізняються. Пам'ятки, які подібно до наддунайських, відповідали б типовим степовим комплексам у Центральній Європі, не знайдені⁶³. Все це виразно свідчить, що степові впливи на центрально- і північноєвропейське населення були досить поверховими, вони, вірогідно, опосередковувались племенами контактної смуги, що пролягала між північними лісовими масивами і відкритими степовими ділянками, прилягаючими до Карпат і Чорномор'я⁶⁴, тоді як масових (або скільки-небудь відчутних) проникнень степовиків на північ і північний захід не відбувалося.

Наведений огляд дозволяє констатувати, що гіпотеза про всеохоплюючу експансію степового населення в Центральній Європі і повсюдну метисацію його з попередніми мешканцями не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі. Подібні процеси більш-менш виразно прослідковуються лише для долини нижнього Дунаю та прилягаючих територій Балкан і Прикарпаття.

Враховуючи можливість подальшого (в III—II тис. до н. е.) просування північно-балканського населення, яке склалося під східними степовими впливами, в Егейській басейн і Анатолію⁶⁵, а також генетичний зв'язок між «ямною» культурою та пізнішими культурами (індо-) іраномовних племен⁶⁶, можна цілком припускати, що носії степових (дніпро-волзьких культур V—IV тис. до н. е. відіграли важливу роль в етногенезі індоіранців, фракійців, фрігійців, греків, вірмен і, можливо, хеттолувійців⁶⁷.

Участь степового населення в етногенезі індоєвропейськомовних груп Центральної, Північної і Західної Європи не прослідковується з очевидністю. Принаймні ті матеріали й аргументи, які наводить М. Гімбутас у розглянутих працях, не переконують у тому, що ця участь мала місце.

¹ Пор. напр.: *Зирра В.* Культура погребений с охрой в закавказских областях Румынской Народной Республики // *Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР.* — Кишинев, 1960. — С. 97—127; *Мерперт Н.Я.* Некоторые вопросы истории Восточного Средиземноморья в связи с индоевропейской проблемой // *Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР.* — 1961. — № 83. — С. 3—8.

² *Див.: Георгиев В.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958. — С. 243—247.

³ Особливо слід відзначити праці: *Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — К., 1967; *Його ж.* Энеолит Украины. — К., 1974; *Даниленко В.М., Шмаглій М.М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південно-Східної Європи // *Археологія.* — 1972. — № 6. — С. 3—20; *Мовша Т.Г.* О связях трипольской культуры со степными племенами медного века // *СА.* — 1961. — № 2. — С. 186—199; *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

⁴ *Mallory J.R.* The chronology of early Kurgan tradition. Part I // *JIES.* — 1975. — Vol. 4. — № 4. — P. 257—294; *Op. cit.* — Part II // *JIES.* — 1977. — 5, № 4. — P. 339—368.

⁵ *Gimbutas M.* The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe // *JIES.* — 1977. — 5, № 4. — P. 277—338; *Його ж.* The Kurgan Wave # 2 (c. 3400—3200 B. C.) into Europe and the Following Transformation of Culture // *JIES.* — 1980. — 8, № 4. — P. 273—315. В одній зі своїх останніх праць (1991), відомій мені в німецькому перекладі (*Gimbutas M.* Die Zivilisation der Götter. Die Welt des Alten Europa. — Berlin, etc.: Zweitausendeins, 1996), дослідниця продовжує дотримуватися поглядів, сформульованих у цих двох статтях (вказ. праця. — С. 352—402), лише з доданням деяких уточнень, які стосуються прабатьківщини ІЄ в степах (див. прим. 10).

⁶ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 279.

⁷ *Всі дати, що наведено нижче, калібровані.*

⁸ *Gimbutas M. The First Wave...* — Примітка на с. 278.

⁹ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 280. Таке розуміння терміну «давньоямна» або «ранньоямна» суперечить розумінню, прийнятому в українській та російській археологічній літературі, де цей термін позначає пам'ятки власне «ямного» типу, передуючи класичному ямному періоду (Хвалінськ та ін.; пор.: *Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.* — М., 1974. — С. 147; *Васильев И.Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы.* — Куйбышев, 1980. — С. 39; *Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. Первобытная археология.* — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 338; див. також дискусію: *JIES.* — 1977. — 4, № 4 та ін.). Це спричинює певні непорозуміння під час розгляду конкретного матеріалу критиками і прибічниками М. Гімбутас.

¹⁰ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 280. У згаданій праці *Die Zivilisation...* (1991) М. Гімбутас пов'язує найдавнішу індоєвропейську спільноту із введеними до наукового обігу у 1980-х роках культурами Самара і Хвалінськ на Волзі. Ці культури дослідниця датує відповідно кінцем VI і V тис. до н. е. (вказ. праця. — С. 354—356), однак не наводить переконливої аргументації щодо цього датування.

¹¹ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 284—288.

¹² *Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите — энеолите // Каменный век на территории Украины.* — К., 1990. — С. 8—9, 11.

¹³ *Телегин Д.Я. Степное Поднепровье...* — С. 11, 15; *Алексеева Л.И. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье.* — К., 1992. — С. 24, 26; *Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Вказ. праця.*

¹⁴ *Телегин Д.Я. Памятники новоданиловского типа // АУ.* — С. 318—319; *Його ж. Степное Поднепровье...* — С. 15; *Рассамакин Ю.Я., Будников О.Б. Проблемы раннего степового энеолита у світли вивчення нових пам'яток // Археология.* — 1993. — № 3. — С. 138.

¹⁵ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 286.

¹⁶ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 288—291. Постулюючи цю думку, М. Гімбутас, однак, не підтверджує її якимись прямими чи непрямыми аргументами, і важко знайти якісь свідчення на користь цього в балканських матеріалах того часу. Див., зокрема: *Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век.* — М., 1973. — С. 232—247; *Федоров Г.Ю., Полевой Л.Л. Археология Румынии.* — М., 1973.

¹⁷ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 291—301.

¹⁸ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 294—301.

¹⁹ *Див.: Dumitrescu Vl., Bolomei A., Mogosanu F. Esquisse d'une prehistoire de la Roumanie.* — Bucurest, 1983. — P. 126; *Телегин Д.Я. Степное Поднепровье...* — С. 8—9, 12.

²¹ *Нерідко використовується також назва «лінійно-накопчаста кераміка», чим підкреслюється її генетичний зв'язок з попередньою (лінійно-стрічковою кераміки) культурою.*

²² *Монгайт А.Л. Указ соч.* — С. 233—234; *Kalicz N. The Balaton-Lasinja Culture Groups in Western Hungary...* // *JIES.* — 1980. — 8, № 3—4. — P. 245—247; *Jazdzewski K. Pradzieje Europy Srodkowej.* — Ossolineum. — Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdan'sk, 1981. — S. 156, 180.

²³ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 298—301.

²⁴ *М. Гімбутас таких матеріалів не наводить і навіть не робить спроби порівняти матеріальні елементи культур НК і степових.*

²⁵ *Поява фортифікаційних споруд звичайно не може бути доказом вторгнень зі сходу. Потужні укріплення відомі і в степовій зоні (Нижня Михайлівка та ін.), але виникають вони пізніше — в розвинутий період ямної культури, і конструктивно відрізняються від центральноєвропейських, пор.: Шапошникова О.Г. Указ. соч.* — С. 340—342.

²⁶ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 298.

²⁷ *Монгайт А.Л. Указ. соч.* — С. 234—235; *Jazdzewski K. Op. cit.* — S. 170, 180—181; *Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Epoka Kamienia na ziemiach Polskich.* — Warszawa, 1977. — S. 267—269.

²⁸ *Mallory J.P. In Search of the Indo-European.* — London, 1989. — P. 253.

²⁹ *Pavuk J., Siska S. Neolitické a eneolitické Osídlenie Slovenska // Slovenska archeologia.* — 1971. — № 2. — S. 319—364; *Потушняк М.Ф. Полгарская культура // АУ.* — С. 291, 297.

³⁰ *Jazdzewski K. Op. cit.* — S. 156; *Потушняк М.Ф. Вказ. праця.* — С. 291; *Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Op. cit.* — S. 277.

³¹ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 294, 296.

³² *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 296; *Телегин Д.Я. Памятники...* — С. 319; *Його ж. Степное Поднепровье...* — С. 11, 14.

³³ *Jazdzewski K. Op. cit.* — S. 182—184; *Потушняк М.Ф. Вказ. праця.* — С. 297—299; *Балагури Э.А. Медный век // Древняя история верхнего Потисья.* — Львов, 1991. — С. 48, 53.

³⁴ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 294—297.

³⁵ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 296—297.

³⁶ Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). М., 1966; Телегин Д.Я. Среднеостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 115—117; Крущ С.И. Антропологический состав населения территории Украины... Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 528—531; Necrasov O. Physical Anthropological Characteristics of Skeletons from the Kurgan Graves in Romania // JIES. — 1980. — 8, № 3—4. — P. 337—340.

³⁷ Jazdżewski K. Op. cit. — S. 202, 224.

³⁸ Kalicz N. Op. cit. — S. 257—262; Jazdżewski K. Op. cit. — S. 202, 206; Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen. — Bonn: Habelt, 1983. — S. 78.

³⁹ Археология Венгрии... — С. 129; пор. також с. 411—412.

⁴⁰ Черных Е.Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 40—41; Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — раннього бронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36—52; Рассмакин Ю.Я., Будников О.Б. Вказ. праця. — С. 134—135.

⁴¹ Пор. Балагури Э.А. Указ. соч. — С. 51; Археология Венгрии... — С. 327.

⁴² Археология Венгрии... — С. 6, 12.

⁴³ Див. Монгайт А.Л. Указ. соч. — С. 234; Jazdżewski K. Op. cit. — S. 180, 182—184; Потушняк М.Ф. Указ. соч. — С. 300—301; Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Op. cit. — S. 266—270.

⁴⁴ Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 9; Mallory J.R. The chronology... — Part 2. — P. 348—352.

⁴⁵ Телегин Д.Я. Среднеостогівська культура... — С. 139—147; Мерперт Н.Я. Энеолит юга СССР и евразийские степи // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 324—325; Anthony D.W. The Archaeology of Indo-European origins // JIES. — 1991. — 19, N 3—4. — P. 204.

⁴⁷ Мовша Т.Г. О связях...; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 12, 15.

⁴⁸ Gimbutas M. The First Wave... — P. 287—291.

⁴⁹ Васильев И.Б. Указ. соч. — С. 38—39; Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 33; Котова Н.С. Культуры позднего неолита — раннего энеолита Днепро-Донского междуречья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990. — С. 5—17; Mallory J.R. In Search... — P. 206—210.

⁵⁰ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Вказ. праця; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 8—12, 15; Алексеева Л.И. Указ. соч. — С. 24 і далі.

⁵¹ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Вказ. праця; Рассмакин Ю.Я., Будников О.Б. Вказ. праця. — С. 138.

⁵² Gimbutas M. The Kurgan Wave # 2... — P. 274—283. Пор. Зурра В. Указ. соч. — С. 110—111; АУ. — С. 305—338; АР. — С. 58—63; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 10—15; Алексеева Л.И. Указ. соч. — С. 24—91.

⁵³ Gimbutas M. The First Wave... — P. 279; Ibid. The Kurgan Wave # 2... — P. 297—283.

⁵⁴ Gimbutas M. The First Wave... — P. 279; Die Zivilisation... — S. 496; Ecsedy I. The People of the Pit-Grave in eastern Hungary. — Budapest, 1979; Mallory J.P. In Search... — P. 238—239; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 12—15.

⁵⁷ Gimbutas M. The Kurgan Wave # 2... — P. 282 і далі. Пор.: Sochacki A. The Baden Culture // Archaeologia Polonia. — 1981. — N 20. — P. 27—63; Sochacki Z. The relationship between the Baden culture and the south-east European Cultures // JIES. — 1985. — 13, N 3—4. — P. 257—268.

⁵⁸ Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины // ВДИ. — 1997. — 1. — С. 79—80.

⁵⁹ Gimbutas M. The First Wave... — P. 302—306; Їж. The Kurgan Wave # 2... — P. 291—302.

⁶⁰ Див. Кухаренко Ю.В. Археология Польши. — М., 1969. — С. 45—47; Монгайт А.Л. Указ. соч. — С. 279; Jazdżewski K. Op. cit. — S. 248; Kilian L. Op. cit. — S. 78—79; Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 262; Свешников И.К. Культура шаровидных амфор // АУ. — С. 290—291. Пор. також: Mallory J.P. In search... — P. 250—251.

⁶¹ Свешников И.К. Указ. соч. — С. 281, 291; Kosko A. The Vistula-Oder Basins and the Nord Pontic Region // JIES. — 1991. — 19, № 3—4. — P. 235—258.

⁶² Пор.: Jazdżewski K. Op. cit. — S. 252, 260; Mallory J.P. In search... — P. 243—256; Мерперт Н.Я. Древняямная культурно-историческая область и вопросы формирования культуры шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. — М., 1976. — С. 103—127.

⁶³ Jazdżewski K. Op. cit. — S. 205—270; Kilian L. Op. cit. — S. 94—101; Энеолит... — С. 259—263; Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 42 і далі; Mallory J.P. In search... — P. 243—256; Häusler A. Ist eine Ableitung der Schnurkeramik von der Ockergrabkultur möglich? // Forschungen und Fortschritte. — Berlin, 1963. — H. 12. — S. 363—368.

⁶⁴ Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974. — С. 155—156; Buchwaldek M. Corded Pottery Complex in Central Europe // JIES. — 1980. — 8, № 3—4. — P. 394—401; Jazdżewski K. Op. cit. — S. 260—261; Kosko A. Op. cit.; пор. Mallory J.P. In search...

⁶⁵ Sakellariou M. Les proto-grecs. — Athen, 1980; Mellaart J. Anatolia and the Indo-Europeans // JIES. — 1981. — 9, № 1—2. — P. 135—149; Yakar J. The Indo-Europeans and their impact on Anatolian cultural development // JIES. — 1981. — 9, № 1—2. — P. 94—112; Steiner G. The

immigration of the First Indo-Europeans into Anatolia Reconsidered // *JIES*. — 1990. — 18, № 1—2. P. 185—214; *Гиндин Л.А.* Древнейшая ономастика Восточных Балкан. — София, 1981. — С. 186—187. *Его же.* Пространственно-хронологические аспекты индоевропейской проблемы // *Вопросы языкознания*. — 1992. — № 6. — С. 55—59; *Мерперт Н.Я.* Указ. соч. — С. 31.

⁶⁶ *Merpert N.J.* The Eneolithic and Bronze Ages of the Volga area // *Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte* (Hamburg, 1958). — Berlin, 1961; *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Происхождение индоевропейцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977. — С. 51—53; *Кузьмина Е.Е.* Откуда пришли индоарии? — М., 1994. — С. 216—217.

⁶⁷ *Широков О.С.* Реконструкция праязыковых изоглоссов общиндоевропейского диалектного континуума // *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей*. — М., 1988. — С. 53—55; *Mallory J.P.* In search... — P. 241; *Гиндин Л.А.* Пространственно-хронологические аспекты... — С. 55—59.

Одержано 15.01.98

С.В. Конча

КОНЦЕПЦИЯ «СТЕПНЫХ ИНВАЗИЙ» М. ГИМБУТАС. ПОПЫТКА КРИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Рассматриваются построения известной американской исследовательницы Марии Гимбутас, объяснявшей кардинальные социально-культурные изменения в Европе конца V—IV тыс. до н. э. давлением и переселениями подвижных скотоводческих групп населения из глубины евразийской степной зоны. Поскольку возникшие ареалы предполагаемой метисации местного и пришлого (степного) населения культуры III тыс. до н. э. принимаются многими исследователями в качестве древнейшего несомненно этнического эквивалента носителей индоевропейских языков, правильность построений М. Гимбутас могла бы послужить доказательством гипотезы о формировании индоевропейского этноязыкового единства в степной зоне.

Однако пересмотр приводимого исследовательницей материала с учетом разработок ведущих специалистов позволяет сделать вывод, что предполагаемые инвазии степных скотоводов с достаточной убедительностью прослеживаются только в долине Дуная и части бассейна Тисы. В остальных регионах Центральной и Северной Европы материалы, подтверждающие проникновение сюда непосредственно выходцев из степной зоны или их вероятных потомков из бассейна Дуная, не обнаружены, что признается и современными сторонниками «степной» версии прародины индоевропейцев.

S.V. Koncha

THE CONCEPTION OF «STEPPE INVASIONS» BY M. GIMBUTAS. AN ATTEMPT OF CRITICAL ANALYSIS.

The article deals with the constructions of the well-known American researcher Maria Gimbutas, who explained the cardinal socio-cultural changes in Europe at the end of the V-IV millennium BC by the pressure and migration of mobile cattle-breeding groups of the population from the heart of the Eurasian steppe zone. Since many of researchers regard the cultures of the III millennium BC, which arose in the habitat of the supposed miscegenation of the local and alien (steppe) populations, as the most ancient unquestionable ethnic equivalent of native speakers of Indo-European languages, the accuracy of M. Gimbutas' constructions would become a proof of the hypothesis about the formation of the Indo-European ethnic and lingual unity in the steppe zone.

However, the revision of the material, which is given by the researcher, with regard to works of the leading experts allows one to conclude that the supposed invasions of steppe cattle-breeders are traced with sufficient cogency only in the Danube's valley and in a part of the Tisza's basin. In other regions of the Central and Northern Europe, no materials, which would confirm the penetration of the population directly from the steppe zone or their probable descendants from the Danube's basin into this region, were discovered. This fact is recognized also by the modern followers of the «steppe» version for the forefatherland of the Indo-Europeans.